

захавалася ў сучаснай мове, напр.: *Нясвіж, Пінск, Мадагаскар, Партугалія, Альба, Мухавецкі канал, Стаўкі, Туніс, Марока, Мір, Шчорсы, Налібокі, Панятова*. Стварэнню гістарычнага каларыту спрыяюць ужытыя ў кантэксце драмы ўстарэлыя тапонімы – гістарыёнімы, якія з’яўляюцца найменнямі дзяржаў, што зніклі з палітычнай і геаграфічнай карты, напр.: *Рэч Паспалітая* – “аб’яднаная польска-літоўская дзяржава з часу Люблінскай уніі”, *Вялікае Княства Літоўскае* – “беларуска-літоўская дзяржава ва Усходняй Еўропе”. Семантычным археонімам з’яўляецца тапонім *Літва*, які ў кнізе Ю.І. Крашэўскага ўжываецца ў значэнні “старажытная дзяржава, што займала землі паміж сённяшнімі Навагрудкам, Маладзечнам, Мінскам, Слонімам”. Уласналексічным археонімам з’яўляецца айконім *Канстанцінопаль* (сучасны адпаведнік *Стамбул*). Словаўтваральны археонім *Вільня* адрозніваецца ад сучаснай геаграфічнай назвы словаўтваральным афіксам.

Гістарычная аповесць Ю. І. Крашэўскага характарызуецца стылістычна матываваным ужываннем анамастычных адзінак, якія перадаюць факты гісторыі роду Радзівілаў.

Літаратура

1. Барыс, С. Як у нас клічуць? : Беларускія імёны / С. Барыс. – Мінск : Медысонт, 2010. – 124 с.
2. Бірыла, М. В. Беларуская антрапанімія : Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі / М. В. Бірыла. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 508 с.
3. Крашэўскі, Ю. І. Апошнія хвіліны князя Ваяводы (Пане Каханку) : аповесць / Ю. І. Крашэўскі // Крыніца. – 1998. – № 3. – С. 3–56.
4. Лемтюгова, В. П. Корни наших фамилий = карані нашых прозвішчаў / В. П. Лемтюгова, И. О. Гапоненко. – Минск : Звязда, 2018. – 672 с.

Г. К. Семянькова

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П. М. Машэрава
УДК 811.161.3’28’373.4:392.3:173:398.9(476.5)

РЭГІЯНАЛЬНЫЯ ПАРЭМІЯЛАГІЧНЫЯ АДЗІНКІ ЯК КРЫНІЦА ІНФАРМАЦЫІ ПРА СЯМЕЙНА-КАШТОЎНАСНЫЯ АРЫЕНЦЫРЫ БЕЛАРУСАЎ

Ключавыя словы: прыказка, фразеалагізм, парэмія, парэміялагічная адзінка, рэгіянальная парэмія.

У артыкуле ўпершыню даследуюцца рэгіянальныя ўстойлівыя выразы, што бытуюць на тэрыторыі Віцебскай вобласці і семантызуюць сямейна-каштоўнасныя арыенцыры беларусаў. Такія парэміялагічныя адзінкі з’яўляюцца даволі разнастайнымі ў плане зместу.

У іх прадстаўлены адносіны да жаніцбы / замужжа, праводзіцца думка аб сур'ёзнасці стварэння пары, асуджаецца ўзроставая і матэрыяльная няроўнасць партнёраў, усхваляецца працавітасць як адна з найлепшых чалавечых рыс, выказваецца спачуванне прадстаўнікам асобных сацыяльных груп (удовам, сіротам), падкрэсліваецца цяжкасць іх жыцця, гаворыцца пра клопат пра дзяцей, маці і іншых членаў сям'і, звяртаецца ўвага на неабходнасць сувязі з родам, з продкамі, са сваякамі, асуджаецца п'янства і гультайства.

H. K. Semiankova

Vitebsk State University named after P. M. Masherov

**REGIONAL PAREMIOLOGICAL UNITS
AS A SOURCE OF INFORMATION
ABOUT FAMILY-VALUE ORIENTATIONS OF BELARUSIANS**

Key words: proverb, phraseological unit, paroemia, paremiological unit, regional paroemia.

The article is the first to examine regional stable expressions existing in the Vitebsk region and semantizing family-valuable reference points of Belarusians. Such paremiological units are very diverse in content. They present attitudes towards marriage, discuss the seriousness of creating a couple, condemn age and material inequality of partners, praise hard work as one of the best human traits, express sympathy for representatives of certain social groups (widows, orphans), emphasize the complexity of their lives, talk about caring for children, mothers and other family members, draw attention to the need for connection with family, ancestors and relatives, condemn drunkenness and laziness.

Беларускія парэміялагічныя адзінкі з'яўляюцца духоўным набыткам народа, бо ў іх адлюстраваны яго мудрасць, жыццёвы вопыт, светаўспрыманне, маральныя і эстэтычныя правілы. Устойлівыя выразы – вынік назірання за паводзінамі асобных прадстаўнікоў этнасу, “ключ” да разумення яго каштоўнасцей арыенціраў. Правільна і дарэчна ўжытыя фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі надаюць маўленню вобразны, выразны характар, часам з гумарам падкрэсліваюць недарэчнасць чалавечых паводзін або якасцей, нярэдка з'яўляюцца своеасаблівай фармулёўкай маралі, розных павучанняў, жыццёвых назіранняў.

Парэмія – гэта своеасаблівая скарбніца народнай мудрасці, вывучэнне якой дазваляе глыбей зразумець гісторыю народа, яго ўяўленне пра свет, матэрыяльныя і духоўныя каштоўнасці, спасцігнуць вопыт мінулых пакаленняў. Ва ўстойлівых выразях закладзеныя звесткі пра

пэўныя гістарычныя падзеі, інфармацыя з жыцця народа і асобных яго прадстаўнікоў, практычны вопыт, правілы паводзін, моўны этыкет і інш.

Парэміялагічныя адзінкі ўтрымліваюць інфармацыю пра вераванні, звязаныя з абрадамі і святамі земляробчага календара, назіранні за з’явамі прыроды ў святочныя дні, прагназаванне надвор’я, парады па правілах паводзін чалавека, характарызуюць сямейна-побытавыя каштоўнасці. Устойлівыя выразы змяшчаюць веды пра тое, як жыць правільна, вучаць шанаваць сваю краіну і сям’ю. У фразеалагізмах, прыказках і прымаўках знайшла адлюстраванне трапная характарыстыка маральна-этычных паняццяў, семантыка катэгорый дабро – зло, шчасце – няшчасце, лёс, доля і інш.

Наша даследаванне выканана ў рэчышчы навуковай тэмы кафедры беларускай і рускай філалогіі ВДУ імя П. М. Машэрава “Функцыянаванне сучаснай беларускай мовы ў вуснай камунікацыі і пісьмовым тэксце: сацыяльна-дзяржаўны, нацыянальна-культурны і краязнаўча-рэгіянальныя параметры” на 2021–2025 гады (№ дзяржрэгістрацыі 20210458 ад 31.03.2021). На працягу апошніх трох гадоў супрацоўнікі кафедры і студэнты факультэта гуманітарыстыкі і моўных камунікацый ажыццяўляюць працу па вывучэнні народна-дыялектных фразеалагізмаў, прыказак, прымавак, што функцыянуюць у вусным маўленні жыхароў Віцебскай вобласці. У межах названай тэмы вядзецца актыўная работа па збіранні і слоўнікавым апісанні рэгіянальных устойлівых выразаў, ажыццяўляецца апрацоўка створанай базы, неабходнай для ўкладання лексікаграфічнага даведніка “Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Віцебшчыны”, выданне якога запланавана на канец 2024 года.

Крыніцамі нашага даследавання з’яўляецца народна-дыялектная парэміялогія Віцебшчыны, зафіксаваная ў “Рэгіянальным слоўніку Віцебшчыны” [7; 8], “Вушацкім словазборы Рыгора Барадуліна” [1], запісы з дыялекталагічнай практыкі студэнтаў установы адукацыі “Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава”, матэрыялы ўласнага архіва.

Мэта артыкула – выяўленне і аналіз рэгіянальных парэміялагічных адзінак, што бытуюць на тэрыторыі Віцебскай вобласці і семантызуюць сямейна-каштоўнасныя арыенціры беларусаў. *Актуальнасць* артыкула заключаецца ў тым, што ён уводзіць нікім да гэтага не даследаваны матэрыял у навуковы ўжытак, выяўляе сямейна-побытавыя каштоўнасці этнасу.

Вядомы даследчык М. Я. Грынблат у сваёй працы “Прыказкі і прымаўкі” [5; 6] выдзяляе дзевяць груп устойлівых выразаў: “Прырода, гаспадарчая дзейнасць, праца”, “Матэрыяльны быт”, “Грамадскае жыццё”, “Сям’я і сямейны быт”, “Духоўнае жыццё”, “Чалавек і яго якасці. Мараль”, “Агульныя разважанні”, “Розныя павучанні і назіранні”, “Прыказкі і прымаўкі савецкага часу”. У кожнай з пералічаных груп аўтар называе ад пяці да 13 падгруп. Так, у групе “Грамадскае жыццё” М. Я. Грынблат вылучае наступныя падгрупы:

1. Радзіма. Чужына.
2. Кароль, цар. Паны, падпанкі, шляхта. Прыгон, мужык.
3. Поп. Ксёндз. Царкоўныя служкі .
4. Чыноўніцтва. Начальства. Казна. Падаткі. Хабарніцтва.
5. Суд. Законы. Турма.
6. Служба. Наймы.
7. Грамада. Калектывізм. Індывідуалізм.
8. Сяброўства. Варожасць. Суседства. Гасціннасць.
9. Беднасць. Жабрацтва. Багацтва. Сацыяльна-маёмасная няроўнасць.
10. Бяда, гора, ліха, напасць, злыдні. Безвыходнасць. Спадзяванні.
11. Гандаль. Грошы. Пазыкі, даўгі. Карчма.
12. Рэкрутчына, салдатчына, войны. Водгукі на гістарычныя падзеі.

13. Празванні жыхароў розных мясцовасцей.

У групе “Чалавек і яго якасці. Мараль” даследчык называе 18 падгруп. Сказанае дае падставы меркаваць, што беларускія парэміялагічныя адзінкі надзвычай разнастайныя па тэматыцы і змесце.

Сабраныя намі рэгіянальныя ўстойлівыя адзінкі прадстаўлены наступнымі тэматычнымі групамі (тэматычныя групы пералічаны ад найбольшых па колькасці ўключаных у іх прыкладаў да меншых па колькасці парэмій):

1. Чалавек, яго якасці, мараль.
2. Сям’я і сямейны быт.
3. Павучанні, жыццёвыя назіранні.
4. Матэрыяльны быт.
5. Праца. Гаспадарчая дзейнасць.
6. Прырода.
7. Бог, рэлігія. Духовнае жыццё.
8. Радзіма.
9. Грамадскае жыццё.

Вызначальна, што адной з самых шматлікіх з’яўляецца група адзінак, звязаных з сям’ёй, сямейным бытам, адносінамі ў сям’і, правіламі паводзін у ёй. Так, у прыказках *Горка гарэлка, але п’юць, дрэнна замужам, але йдуць* (Ушачы Уш.) [1, с. 231]; *Кожнаму дразду па сваім гнязду* (Ушачы Уш.) [1, с. 240] падкрэсліваецца думка аб неабходнасці ўступлення ў шлюб.

У выразе *Дай бог раз жаніцца, раз ксціцца й раз паміраць* (Ушачы Уш.) [1, с. 233] прасочваецца імкненне беларуса адзін раз і назаўсёды звязаць сваё жыццё з чалавекам, якога выбраў сабе ў пару. У нашых продкаў не ўсхвалялася, калі працэс выбару партнёра зацягваўся або калі чалавек так і не звязваў сябе сямейнымі абавязкамі: *Ад бальных выбораў застаюцца лапці ды абора* (Угрынкі Уш.) [АГС]. Сэнс прыказкі ў тым, што

калі доўга выбіраць сабе партнёра, то ўрэшце рэшт застанешся з самым горшым, бо іншых, больш дастойных, “разбяручь”, пакуль ты думаеш, выбіраеш ці сумняваешся.

Неабходнасць своєчасова зрабіць выбар падкрэслена таксама ў выразе *Замуж трэба ісці тады, калі бяруць і ў яго больш разгорнутым варыянце Замуж трэба ісці не тады, калі хочацца, а тады, калі бяруць* (Угрынкі Уш.) [АГС]. Шлюб успрымаецца як натуральны, неабходны крок у жыцці кожнага чалавека. У народзе лічаць, што лепш рана ажаніцца / выйсці замуж, чым позна: *Не кайся, што рана ўстаў і што малады жаніўся* (Ушачы Уш.) [1, с. 244].

У народзе падкрэсліваецца ненатуральнасць шлюбам паміж людзьмі, якія вельмі адрозніваюцца ўзростам: *Вось табе, бабуля, навука: не хадзі замуж за ўнука* (Ушачы Уш.) [1, с. 245].

Прыказка *Яна дзеўка не бадзяга, а ён малец рабацяга* (Запруддзе Міёр.) [ДП Касцюкевіч, с. 6] прымяняецца да пары, у якой абое характарызуюцца станоўча. Асабовы назоўнік *бадзяга* абазначае таго, хто *бадзяецца* ‘марна траціць час, сланяючыся без справы’ [9, с. 325]. У прыказцы назіраецца традыцыйнае народнае разуменне, што працавітасць – адна з найлепшых чалавечых якасцей.

У беларускай народнай традыцыі прынята спачуваць прадстаўнікам асобных сацыяльных груп, абдзеленым лёсам, – удовам, сіротам, хворым. Выяўлена некалькі ўстойлівых выказаў, якія гэта пацвярджаюць: *Доля ўдавіная, як савіная, што схваціць, тое й ейнае* (Ушачы Уш.) [1, с. 239]; *Бог сірот жалеець, толькі шчасця не даець* (Ушачы Уш.) [1, с. 230].

Спынімся больш падрабязна на аналізе цікавай, на нашу думку, парэміялагічнай адзінкі *Мужык так гаруець на жонцы, як баба на йгольцы* (Ушачы Уш.) [1, с. 242], у якой зафіксавана назіранне, што мужчына, які застаўся адзін, без пары, доўга не гаруе – жэніцца паўторна (найчасцей) або знаходзіць шчасце ў адзіноце. Як відаць з прыкладу, парэмія ўтрымлівае іранічную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку.

У прыказках знайшло адлюстраванне народнае назіранне, што дзеці прыносяць шмат клопату, патрабуюць пастаяннай увагі: *Будуць дзеткі – будуць бедкі* (Ходцы Сен.) [ДП Карпава, с. 7], а таксама думка, што рысы характару, асаблівасці светаразумення, паводзіны чадавека закладваюцца ў сям’і з самага дзяцінства: *Якая яблыня, такі і яблык* (Дзедзіна Міёр.) [ДП Касцюкевіч, с. 6] (параўн. з літаратурным семантычным адпаведнікам *Яблык ад яблыні недалёка падае*). Як відаць з прыкладаў, у рэгіянальнай і літаратурнай парэміях утрымліваецца аднолькавы лексічны склад кампанентаў (*яблыня, яблык*). Магчыма, рэгіянальны выраз – вынік трансфармацыі агульнавядомага.

У беларусаў адносіны да бацькоў вызначаюць сталасць, выхаванасць дзяцей. Таму нарматыўным з’яўляецца паважлівае стаўленне да маці і бацькі, клопат пра іх у састарэлым узросце. Нездарма ў народзе было

прынята, што, калі бацькі састарэюць, іх забіраюць у сям'ю аднаго з дарослых дзяцей (звычайна самага старэйшага). У беларусаў бытуе выраз *жыць пры дзецях*, які ілюструе гэтае правіла. Не прынята гаварыць пра бацькоў дрэнна, асуджаць іх, не клапаціцца пра іх у састарэлым узросце. Пацверджаннем выказаных вышэй назіранняў з'яўляецца рэгіянальная прэміялагічная адзінка *Каму гадка, а каму матка* (Ушачы Уш.) [1, с. 240], сэнс якой у тым, што як бы дрэнна ні гаварылі іншыя пра тваю маці, яна ўсё роўна застаецца для цябе адзінай, самай любімай і непаўторнай.

У прыказцы *Глянё у воду, з якога ты сам роду* (Ушачы Уш.) [1, с. 232] падкрэсліваецца думка аб важнасці роднасных, сямейных адносін, аб неабходнасці памятаць пра сваіх продкаў, клапаціцца пра нашчадкаў, імкнуцца вырасціць іх дастойнымі, патрэбнымі грамадству людзьмі.

Няма большага гора ў сям'і, чым калі хтосьці з яе членаў злоўжывае спіртным. Такого чалавека на Віцебшчыне характарызуюць фразеалагізмам *вы́жлукта саба́чча*, які ўжываецца пры дзейніку са значэннем асобы і называе п'яніцу: *Ах ты вы́жлукта саба́чча! Зноў набраўся!* (Тоўпіна Чашн.) [АГС]. У літаратурнай мове існуе шмат устойлівых выразаў з асуджэннем гэтай чалавечай загану: *набраўся, як жаба гразі; сядзіць нядуж: налізаўся, як вуж; набраўся, як свіння брагі; У гасцях Ілля, а дома свіння* (Ушачы Уш.) [1, с. 251].

Даследчыца беларускай фразеалогіі і парэміялогіі А. С. Дзядова звяртае ўвагу на тое, што беларускі народ даволі выразна выявіў адметнасць у паводзінах і стылі жыцця тых, каму ўласціва п'янства: “Як правіла, такія людзі не вызначаюцца сярод іншых ні матэрыяльным дабрабытам, ні вялікім розумам. Сярод парэмій з адмоўнай канатацыяй, якія семантызуюць п'янства як чалавечую загану ў сістэме маральных каштоўнасцей беларусаў, вылучаюцца найперш тыя, якія ў сваім складзе маюць структурныя кампаненты, што з'яўляюцца своеасаблівым “цэнтрам” культурнай канатацыі і звязаны са светапоглядам беларускага народа, яго ўкладам жыцця і паводзінамі ў пэўных жыццёвых сітуацыях. Так, у якасці лексічнага сродку рэпрэзентацыі п'янства даволі часта выступае анімалістычны кампанент” [2, с. 120]: *сабака, жаба, вуж, свіння*. Параўноўваючы п'яніцу са свіннёй, беларусы звяртаюць увагу на яго неахайнасць, непрыстойныя паводзіны. У парэміялагічных адзінках з іроніяй падкрэсліваецца, што смеласць нецвярозага чалавека штучная, ненатуральная: *Як п'ян, дык капітан, а як праспіцца, свінні баіцца* (Ушачы Уш.) [1, с. 256]; *Нап'ецца, дык з царамі б'ецца, а як праспіцца, дык і курыцы баіцца* [2, с. 120].

Асобныя ўстойлівыя выразы даводзяць, што п'яны чалавек, трапляючы ў залежнасць ад алкаголю, траціць прыстойнасць і пачуццё ўласнай годнасці: *п'яны і сабаку цалуе; як хочаш мяне называй, толькі гарэлкі піць давай; п'яніцу і ў лужыне рай*; “Будзь здароў”, “будзь здароў” – ды з лаўкі далоў! і інш. [2, с. 120].

Такім чынам, устойлівыя рэгіянальныя адзінкі, што бытуюць на тэрыторыі Віцебскай вобласці і семантызуюць сямейна-каштоўнасныя арыенціры беларусаў, з'яўляюцца даволі разнастайнымі ў плане зместу: у іх прадстаўлены адносіны да жаніцбы / замужжа, праводзіцца думка аб сур'ёзнасці стварэння пары, асуджаецца ўзроставая і матэрыяльная няроўнасць партнёраў, усхваляецца працавітасць як адна з найлепшых чалавечых рыс, выказваецца спачуванне прадстаўнікам асобных сацыяльных груп (удовам, сіротам), падкрэсліваецца цяжкасць іх жыцця, гаворыцца пра неабходнасць клапаціцца пра дзяцей, маці і іншых членаў сям'і, звяртаецца ўвага на важнасці сувязі з родам, з продкамі, са сваякамі, асуджаецца п'янства і гультайства. Народ выкарыстоўвае ўжо гатовыя адзінкі (у нашым выпадку прыказкі і фразеалагізмы), каб дасягнуць трапных моўных апісанняў, бо менавіта праз мову ён характарызуе і сябе, і таго, пра каго вядзецца размова.

Спіс умоўных скарачэнняў

АГС – Архіў Г.К. Семяньковай
ДП Карпава – Матэрыял дыялекталагічнай практыкі В. Карпавай (у фондах кафедры)
ДП Касцюкевіч – Матэрыял дыялекталагічнай практыкі А. Касцюкевіч (у фондах кафедры)
Міёр. – Міёрскі раён
Сен. – Сенненскі раён
Уш. – Ушацкі раён
Чашн. – Чашніцкі раён

Літаратура

1. Вушацкі словазбор Рыгора Барадудзіна / укл. Н. Давыдзенка ; прадм. У. Някляева. – Мінск : Кнігазбор, 2013. – 388 с.
2. Дзядова, А. С. Чалавек у люстэрку беларускай фразеалогіі і парэміялогіі: манаграфія / А. С. Дзядова. – Віцебск: ВДУ імя П.М.Машэрава, 2013. – 161 с. URL: <https://rep.vsu.by/handle/123456789/3208>. Дата звароту: 12.09.2024.
3. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 1. А – Л / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 672 с.
4. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. Т. 2. М – Я / І. Я. Лепешаў. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – 704 с.
5. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / склад. М. Я. Грынблат: рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 1. – 506 с.
6. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. / склад. М.Я. Грынблат: рэд. А. С. Фядосік. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – Кн. 2. – 616 с.
7. РСВ-1 – Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны : у 2 ч. / Л. І. Злобін (рэд.) [і інш.]. – Віцебск : УА “ВДУ імя П. М. Машэрава”, 2012. – Ч. 1. – 304 с. <https://rep.vsu.by/handle/123456789/14704>. Дата звароту: 12.09.2024.
8. РСВ-2 – Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны : у 2 ч. / склад. : Г. К. Семянькова, Т. А. Грачыха, А. С. Дзядова [і інш.] ; пад рэд. А. С. Дзядовой. – Віцебск : ВДУ імя П. М. Машэрава, 2014. – Ч. 2. – 358 с. <https://rep.vsu.by/handle/123456789/14042>. Дата звароту: 10.09.2024.
9. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. – Мінск: Галоўная рэдакцыя Беларускай Савецкай Энцыклапедыі, 1977. – 608 с.